

EMBERÖLÉS A KORAI HAN-KORI JOGBAN

A világ jogrendszerei jelentősen különböznek egymástól, ám könnyen felfedezhetők közöttük bizonyos közös pontok. Egyes bűncselekményeket gyakorlatilag minden állam törvényei büntetnek, mivel általános társadalmi vagy emberi értékeket sértenek meg. Ezek szabályozása és szankcionálása csak részleteiben kor- és államfüggő. Az egyik olyan bűncselekmény, amelyet valamennyi ismert törvénykönyv büntet, az emberölés – ennek megítélésében az egyes országok, kultúrák között nincsenek alapvető különbségek, csak a szankciók jellege és súlyossága, illetve a kivételek, enyhítő vagy súlyosbító tényezők szabályozása eltérő. E részletek történelmileg egy államon belül is változnak, s e változások az adott társadalom fejlődését is tükrözik.

Természetesen a kínai jog is a kezdetektől – vagy legalábbis a legkorábbi ismert szabályok megjelenése óta – büntette, ha valaki megölt egy másik embert. A vonatkozó szabályozás részleteiről azonban keveset tudunk, a korai korszakokról – a Shang- 商 és Zhou-korról 周 – csak történetírói, szépirodalmi és filozófiai művek állnak a rendelkezésünkre. A legrégebbi teljes törvénykönyv viszonylag késői időből, a Tang-korból 唐 (618–907) maradt ránk (*Tanglü shuyi* 唐律疏義, 653). Az első állam, amelynek törvényeiről részleteket is tudunk, a kínai fejedelemségeket Kr. e. 221-ben egyesítő Qin 秦: ennek törvénykönyve nem maradt ránk, de egy Kr. e. 217-re datálható – a Hubei 湖北 tartományi Shuihudi 睡虎地 mellett feltárt – hivatalnoksírban több innen származó jogi jellegű szöveget találtak. Ezek alapján vázlatosan ugyan, de rekonstruálható a Qin-beli jogrendszer.¹

A következő korszak, amelynek jogáról számottevő információ áll a rendelkezésünkre, a Korai Han-kor 漢 eleje. Erről az időszakról szintén van kézíratos forrásunk: 1983-ban tárták fel a Kr. e. 186-ra datált M 247-es sírt a Hubei tartományi Zhangjiashan 張家山 közelében, s ebből két jogi jellegű szöveg is előkerült. Az *Ernian lüling* 二年律令 (*A második év törvényei*) a legerjedelmesebb eddig feltárt Han-kori törvénygyűjtemény, 526 bambuszlapot tesz ki, 28 fejezetre tagolva. Az *Ernian lüling* ugyanakkor nem teljes törvénykönyv, hanem rész-

¹ Hulsewé 1985, Salát 2003. A shuihudi sír tulajdonosa alacsony rangú hivatalnok volt, aki nem szabhatott ki halálbüntetést, így súlyosabb bűncselekményekre – például emberölésre – vonatkozó rendelkezéseket az itteni szövegekben alig találunk.

letszabályok kompilációja. A másik jogi szöveg a *Zouyanshu* 奏讞書 (*Beadványok és jelentések*), ez 22 olyan mintadokumentumból áll, amelyek egy-egy konkrét bűnügy részleteit írják le.² Ezek mellett a nagy Han-kori krónikák – a *Shiji* 史記 és a *Hanshu* 漢書 – egyes fejezetei is jó forrásként szolgálnak a Han-kori jogról,³ bár az ezekben szereplő ügyekről – mivel jellemzően nem a közemberek, hanem az elit viselt dolgaival foglalkoznak – nem mindig tudni, hogy tisztán jogi jellegűek, vagy politikai vonatkozásuk is van.

Az alábbiakban a zhangjiashani szövegek alapján igyekszünk felvázolni az egyik legsúlyosabb bűncselekmény, az emberölés különböző eseteinek Korai Han-kori jogi megítélését. Az általunk felvázolt kép nem lehet teljes, hiszen forrásaink töredékesek. Vizsgálatunk időben is korlátozott, mivel a zhangjiashani kéziratok csak a Kr. e. 186 előtt, vagyis a Han-kor első másfél évtizedében fennálló helyzetről számolnak be, az ez utáni fejleményeket a jelen írásban nem elemezzük. A krónikák alapján tudjuk, hogy Han Wendi 漢文帝 császár (Kr. e. 179–157) többször is büntetőjogi reformot hajtott végre, így az ő uralkodása alatt a Han-kori jog számottevően változott,⁴ de e módosulásokat a zhangjiashani szövegek természetesen nem tükrözik.

Fontos jelezni, hogy az *Ernian lüling*ben nem találunk olyan fejezetet, amely kifejezetten az emberöléssel foglalkozna. Az erre vonatkozó szabályok többsége a *Zei lü* 賊律 (*Törvények a gaztettekről*)⁵ című részben lelhető fel, amelyben különböző súlyos bűncselekményekkel találkozunk.

² A zhangjiashani szövegek közül először a *Zouyanshu* jelent meg a *Wenwu* 文物 című folyóirat 1993/8. és 1995/3. számában (ZYS 1, ZYS 2). Az összes zhangjiashani szöveget – beleértve az *Ernian lülinget* is – 2001-ben publikálta első alkalommal a Wenwu Chubanshe 文物出版社 *Zhangjiashan Han mu zhujian* (*Ersiqi hao mu*) 張家山漢墓竹簡 (二四七號墓) címmel (ZHZ). A kötetet a Zhangjiashan 247-es Számú Han-kori Sír Feliratos Bambuszlapjait Összeállító Munkacsoport (Zhangjiashan Ersiqi Hao Han Mu Zhujian Zhengli Xiaozu 張家山二四七號漢墓竹簡整理小組) szerkesztette. Fordításomban alapszöveggént az ebben a kötetben található átiratot használtam, s szögletes zárójelben – az egyes bambuszlapok végén – megadom az adott lap számát, ahogyan az itt szerepel. Figyelembe vettem ugyanakkor egy későbbi, jobb minőségű szövegkiadást is, amely csak az *Ernian lüling* és a *Zouyanshu* szövegét tartalmazza. Az *Ernian lüling yu Zouyanshu* – *Zhangjiashan Ersiqi hao Han mu chutu falü wenxian shidu* 二年律令與奏讞書張家山二四七號漢墓出土法律文獻釋讀 című 2007-es kiadványt Peng Hao 彭浩, Chen Wei 陳偉 és a japán Kudō Motoo 工藤元男 szerkesztette, és a Shanghai Guji Chubanshe 上海古籍出版社 adta ki (ELZYS). Fordításomban tekintettel voltam az e kötetben található javításokra és kiegészítésekre, ugyanakkor megtartottam a Wenwu Chubanshe-féle kiadás beosztását, mivel az a kiadvány jóval elterjedtebb. A zhangjiashani szövegekről részletesebben magyarul lásd Salát 2005.

³ A Han-kori történeti művek jogi utalásait A. F. P. Hulsewé gyűjtötte össze és elemezte nagy részletességgel: Hulsewé 1955.

⁴ Lásd Salát 2010.

⁵ Az *Ernian lüling* fejezeteinek címe egyes bambuszlapok hátára volt írva, de a cikkelyeket a szöveg modern gondozói csoportosították egy-egy fejezetbe, mivel a sírban a lapok szét voltak szóródva. A cikkelyeknek a jelen tanulmányban szereplő sorszámaikat a szerző adta, annak a sorrendnek megfelelően, ahogy a ZHZ kiadványban szerepelnek.

AZ EMBERÖLÉS FAJTÁI

A modern jogrendszerek más megölésének általában két alapváltozatát ismerik, a szándékos és a gondatlanságból elkövetett emberölést, s ezeknek vannak alváltozatai. Az angolszász és kontinentális jogrendszerek között természetesen jelentős különbségek vannak, de a megítélésnek mindenhol az az alapja, hogy az elkövetőnek szándékában volt-e az eredménynek – a másik halálának – a bekövetkezése.

A Han-kori jogban az emberölés (*sharen* 殺人) eseteit némileg más szempont alapján különböztették meg, de a kategorizálás fő szempontja itt is az volt, hogy az elkövetőnek szándékában állt-e elkövetni a cselekményt, vagyis hogy milyen volt a tudattartalma azzal kapcsolatban. Mind a zhangjiashani iratok, mind a történeti források arra utalnak, hogy négy különböző tudattartalmat tartottak számon:⁶

- „Bűnös szándék” (*zei* 賊): a bűnös szándékú emberölés azt jelentette, hogy az elkövetőnek eleve az volt a szándéka, hogy megölje áldozatát.⁷
- „Verekedés közben” (*dou* 鬥): ez minden bizonnyal akkor állt fenn, ha a tettes eredetileg nem szándékozott megölni a másikat, de verekedés, dulakodás közben, annak hevében mégis megölte.⁸
- „Hibát elkövetve” (*guoshi* 過失): erről az elkövetési módról szinte semmit nem tudunk, valószínűleg a mi „gondatlanság”, „hanyagság” fogalmainkhoz áll közel.⁹
- „Játék közben” (*xi* 戲): erről is kevés információ van, feltehetően harci játék, birkózás közben véletlenül elkövetett emberölésről van szó.¹⁰

A történeti forrásokban szerepel még a „szándékosan” (*gu* 故),¹¹ illetve „tévedésből” (*wu* 誤)¹² elkövetett emberölés is, de ezekkel a zhangjiashani szövegekben nem találkozunk. Ismerünk azonban olyan eseteket is, amikor nem alkalmazzák a fenti kategóriákat, de a körülmények leírásából általában kiderül, hogy valakinek a halálát gondatlanság, hanyagság vagy más tényező okozta. Problémát jelent, hogy a fentiek közül egyik kifejezés sincs sehol definiálva, a meglehetősen szűkszavú források egy-egy esetről csak azt adják meg, hogy „bűnös szándékkal”, „verekedés közben”, „játék közben” stb. történt-e meg az emberölés. Ezek mibenléte a kortársak számára nyilván egyértelmű volt, ma már azonban lehetetlen rekonstruálni a pontos jogi jelentést.

⁶ Lásd például Liu Yongping 1998: 269–270.

⁷ Hulseyé 1955: 253, 255–257.

⁸ Hulseyé 1955: 254–255.

⁹ Hulseyé 1955: 262–265.

¹⁰ Hulseyé 1955: 254, Nan 2002: 25.

¹¹ Hulseyé 1955: 251–252.

¹² Hulseyé 1955: 262–265.

A *Törvények a gaztettekről*¹³ egyik cikkelye alapján pontosan tudjuk, hogy az emberölés alapeseteit a Han-kori jog miként büntette:

Zei lü 16

Aki bűnös szándékkal megöl egy embert, vagy verekedés közben megöl egy embert, azt fejezzék le a piacon. Aki hibát elkövetve vagy játék közben öl meg egy embert, az váltsa meg a halálbüntetést; ha megsebesít [így egy] embert, akkor mentesítsék [a büntetés alól].

賊殺人、鬪而殺人，棄市。其過失及戲而殺人，贖死；傷人，除。[21]

A cikkelyből kiderül, hogy mind a bűnös szándékkal, mind a verekedés közben elkövetett emberölésért ugyanaz a fokozatú halálbüntetés járt, vagyis a szankcióban itt nem volt különbség. A „lefejezés a piacon” (*qi shi* 棄市) a legenyhébb fokú és leggyakoribb kivégzési mód volt, a halálbüntetésnek ennél súlyosabb változatai is léteztek.¹⁴ A kétféle tudattartalom megkülönböztetésének tehát alapesetben nem volt jelentősége, s kérdéses, hogy bizonyos körülmények fennállásakor tettek-e jogi különbséget a bűnös szándékkal és a verekedés közben elkövetett cselekmények között.

A cikkely szerint a „hibát elkövetve” vagy „játék közben” végrehajtott emberölés büntetése jóval enyhébb, a vétkesnek a halálbüntetést kell megváltania. A korabeli jog sajátossága volt, hogy a bíróság egy adott büntetés *megváltására* is ítéltetett valakit, ami a gyakorlatban fix összegű bírságot jelentett. A megváltás összegét is ismerjük: a *Ju lü* 具律 (*Törvények az [ítéletek] előkészítéséről*) 22. cikkelye (119. bambuszlap) szerint a halálbüntetés megváltásának ára két *jin* és nyolc *liang* (uncia) arany (*jin erjin baliang* 金二斤八兩).¹⁵ Elképzelhető, hogy a *jin* 金 itt nem aranyat, hanem ezüstöt jelent, hiszen a korban ez szolgált fizetőeszközként. A *Törvények az aranyról és vászonról* (*Jin bu lü* 金布律) című fejezet 6. cikkelye alapján (427–428. lap) nem volt kötelező a bírságot nemesfémbe befizetni, az aranyat pénzre is át lehetett számítani.

ILLETÉKESSÉG

Fontos hatásköri kérdés, hogy ki hozhatott ítéletet emberölési ügyben. A kínai történelemben mindig jellemző volt, hogy a legalsóbb szintű közigazgatási egység (a Qin- és Han-korban ez a járás, *xian* 縣 volt) előjárója – aki bíróként is szolgált – súlyosabb ügyekben nem dönthetett, ezek anyagát továbbítania kellett valamely felsőbb szintre, hogy a szankciót ott határozzák meg. A *Törvé-*

¹³ A fejezet címében szereplő *zei* 賊 ugyanaz az írásjegy, mint amit a gyilkosság jelzőjeként „bűnös szándéknak” fordítunk. A jelentése azonban némileg más, mert a *Zei lü* számos olyan büntetett tárgyal, amelynél a „bűnös szándék” nem merül fel.

¹⁴ Hulsey 1955: 109–124.

¹⁵ 1 *jin* 245 grammnak felelt meg, 1 *liang* pedig 15,36 grammnak, a szóban forgó mennyiség tehát megközelítőleg 613 gramm (Twitchett–Loewe 1986: xxxviii).

nyek a kötelelességszegésről (*Xinglü* 興律) 1. cikkelyéből kiderül, hogy ez a Korai Han-korban sem volt másként, az emberölési esetekben a járási szint nem ítélezhetett önállóan:

Xing lü 1

Ha a járási vagy határkörzeti hivatalnokok halálbüntetéssel járó ügyet, illetve hibát elkövetve vagy játék közben elkövetett emberölési ügyet tárgyalnak, s a pert már lefolytatták, akkor ne hozzanak ítéletet, hanem terjesszék fel az ügyet ahhoz a kétezer vékás hivatalnokhoz, akihez tartoznak. A kétezer vékás hivatalnok rendelje el, hogy egy feddhetetlen fővárosi hivatalnok vizsgálja felül az ügyet, s tájékoztassa [az eredményről] a kétezer vékás hivatalnokot. A kétezer vékás hivatalnok és a kétezer vékás hivatalnok helyettese gondosan tekintse át [az ügyet], s ha ítéletet kell hozni, akkor tájékoztassa a járási és határkörzeti hivatalnokokat, hogy azok járjanak el. (...)

縣道官所治死罪及過失、戲而殺人、獄已具、勿庸論、上獄屬所二千石官。二千石官令毋害都吏復案、問 (聞) 二千石官、二千石官 [396] 丞謹掾、當論、及告縣道官以從事。 (...) [397]

A Han-kori közigazgatásban a legalsó szint a járásoké (*xian* 縣) vagy az ezekkel egyenrangú határkörzeteké (*dao* 道) volt, ez utóbbiakat ott alakították ki, ahol nagyszámú nem asszimilálódott „barbár” élt¹⁶. A peres ügyekben ezek előljárói (népesebb járásokban *xianling* 縣令, kisebbekben *xianzhang* 縣長) vagy helyetteseik (*cheng* 丞) döntöttek. Felettük állt a tartományi szint (*jun* 郡), ennek vezetőjét, a tartományi kormányzót (*shou* 守), továbbá a kormányzóval egyenrangú egyéb tisztviselőket nevezték – gabonában kiadott fizetésük alapján – „kétezer vékás hivatalnokoknak”.¹⁷

A fenti cikkelyből kiderül, hogy a halálbüntetéssel járó ügyekben (mint fentebb láttuk, a „bűnös szándékkal” vagy „verekedés közben” elkövetett emberölés ide tartozott), valamint az enyhébb emberölési ügyekben is a döntés joga a kormányzóé volt. Ő nem egyedül járt el, hanem egy úgynevezett „fővárosi hivatalnokkal” (*du li* 都吏) felülvizsgáltatta az ügyet, s helyettesével (*cheng* 丞) együtt maga is áttekintette azt. A fővárosi hivatalról, illetve hivatalnokról meglehetősen keveset tudunk. Az biztos, hogy az elnevezés nem a szerv székhelyére utal, hanem arra, hogy az adott hivatal közvetlenül egy fővárosi hatóság, minisztérium alá tartozott, vezetőjét központilag nevezték ki, de a helyi szinteken működött.¹⁸

A végső döntést a kormányzó hozta meg, értesítve erről a járási hivatalnokokat. Ugyanakkor maga a peres eljárás a járási szinten zajlott, itt folytak a kihallgatások, szembesítések, szakértői vizsgálatok; a tartományi szint feltehetőleg ezek jegyzőkönyvei alapján döntött, a vádlottat és a tanúkat nem utaztatták a tar-

¹⁶ *Hanshu* 19A: 742–743.

¹⁷ A vékában megadott fizetés nem azt jelentette, hogy egy adott hivatalnok konkrétan annyi gabonát kapott juttatásként, hanem inkább absztrakt módon jelölte az egyes hivatalnokok rangját. A hivatalnoki fizetésekről lásd Bielenstein 1980: 125–131.

¹⁸ Hulsewé 1985: 29/19. jegyzet, Loewe 2008.

tományi központba. Más forrásokból tudjuk, hogy problémás – és nemcsak emberöléssel kapcsolatos – esetekben, amikor az alsóbb szintek nem tudtak dönteni, az ügyeket felterjesztették az igazságügyi miniszterhez, illetve a császárhoz, ilyen esetekben ez utóbbiak hozták meg a végső döntést.¹⁹

EMBERÖLÉS „BŰNÖS SZÁNDÉKKAL”

Mint fentebb láttuk, a bűnös szándékú (*zei*) emberölésért a „lefejezés a piacon” nevű büntetés járt. Az *Ernian lüling* többi, ennek a bűncselekménynek a különböző változataival foglalkozó cikkelye megfelel ennek a szabálynak, a tettes büntetése majdnem minden esetben lefejezés a piacon. Ilyen például az alábbi cikkely:

Zeilü 18

Ha valaki bűnös szándékkal megöl egy embert, s erre tervet sző valakivel, akkor mind-egyiküket fejezzék le a piacon. Ha nem ölik meg [az áldozatot], akkor tetoválják őket falépítővé vagy gabonaőrőlvé.

賊殺人，及與謀者，皆棄市。未殺，黥爲城旦春。[23]

Különleges tényezőktől mentes alapesetek a szövegben nem is fordulnak elő, hiszen ezeket a legelőször idézett *Zeilü* 16 szabályozza. A *Zeilü* 18 egyediségét az adja, hogy itt valaki „tervet szőtt” (*mou* 謀, a sírszövegekben gyakran a *mu* 牧 kölcsönszóval írva) valakivel valaki más meggyilkolására, de a tettest itt is a „lefejezés a piacon” büntetéssel sújtják, a *Zeilü* 16-tal összhangban (a „kitervelésről”, „terv szövéseről” lásd alább).

A szövegben említett falépítő (*chengdan* 城旦) és gabonaőrő (*chong* 春) a legsúlyosabb kényszermunka-fokozatra ítélt férfiak, illetve nők elnevezése. Ez a büntetés a leggyakrabban az arc tetoválásával járt együtt, amely a korabeli gondolkodás szerint megcsonkító büntetésnek számított. Az ennél eggyel enyhébb, második fokozatú kényszermunka a rőzsegyűjtés (*guixin* 鬼薪) és rizsrostálás (*baican* 白粲) volt, ezt követte a közrabszolgaság (*lichenqie* 隸臣妾) és néhány további fokozat. Ezek között a különbséget a büntetés időtartama, a kísérő büntetés jellege, a fejadag, ruházat, fogvatartási körülmények stb. jelentették.

Egyetlen esetben, a *Zeilü* 28-ban a lefejezésnél súlyosabb büntetés szerepel: ha gyerek a szüleit, rabszolga a gazdáját vagy annak családtagját bűnös szándékkal megöli, akkor a fejét közszemlére teszik a piacon (*xiaoshou* 梟首, ez a halálbüntetés súlyosbított változata); sőt akkor is ezt a büntetést kapja, ha csak megsebesítés történt:

¹⁹ *Hanshu* 4: 1106, Hulseyé 1955: 343, Salát 2005: 61–62, Liu Yongping 1998: 283–284.

Zei lü 28

Ha egy gyerek bűnös szándékkal megöli vagy megsebesíti apját vagy anyját, ha egy rabszolga vagy rabszolganő bűnös szándékkal megöli vagy megsebesíti a gazdáját, a gazdája apját, anyját, feleségét vagy gyerekeit, akkor minden esetben [fejezzék le, és] a fejét tegyék közszemlére a piacon.

子賊殺傷父母，奴婢賊殺傷主、主父母妻子，皆梟其首市。[34]²⁰

Zei lü 30 szerint hasonló esetben, vagyis ha a gyermek megöli valamelyik szülőjét (vagy egyéb meghatározott büntettet követ el vele szemben), s apja vagy anyja feljelenti ezért, akkor feleségét és gyermekeit lefoglalják (*shou* 收) és eladják rabszolgának,²¹ nemesi rangjával²² nem válthatja meg magát, továbbá büntetését nem válthatja meg – s mindez akkor is igaz, ha a gyilkosságot csak tervezte:

Zei lü 30

Ha valaki bűnös szándékkal megöli vagy megsebesíti apját vagy anyját, vagy apja vagy anyja megölésére tervet sző, vagy megveri vagy megátkozza apját vagy anyját, s az apa vagy anya szülőtisztelet hiánya miatt feljelenti a gyermeket, akkor [a gyermek] feleségét és gyerekeit foglalják le, mindegyiküket béklyózzák meg. Ne engedjék, hogy [a gyermek] a nemesi rangjával megváltsa magát, és töröljék el [büntetése] megválthatóságát.

賊殺傷父母，牧殺父母，歐詈父母，父母告子不孝，其妻子爲收者，皆錮，令毋得以爵償、免除及贖。[38]

A cikkelyben nincs kimondva, hogy a gyereket kivégzik, de valószínűleg ez magától értetődő, s a megváltás megtiltása éppen azt jelenti, hogy a szülőjét megölő emberre mindenképpen halálbüntetés vár, nemesi rangjától, vagyoni helyzetétől függetlenül. Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy bizonyos más esetekben a halálbüntetés megváltható.

Ezek a cikkelyek azt mutatják, hogy – a szülőtiszteletet (*xiao* 孝) oly nagyra tartó hagyományos kínai értékrend szerint – a szülők, nagyszülők megölése (vagy más bűncselekmény elkövetése velük szemben) különösen súlyos bűncselekménynek számított. Ezt igazolja az is, hogy a *Törvények a feljelentésről* (*Gao lü* 告律) szerint az ilyen esetekben akkor se enyhíthető a büntetés, ha a tettes feljelenti magát:

²⁰ A cikkelyről lásd MacCormack 2006: 62.

²¹ A „lefoglalás” a források szerint azt jelentette, hogy a bűnös családtagjait az állam fogságba vetette, majd eladta rabszolgának. Ez utóbbi aktus a cikkelyben külön nem szerepel, de a *shou* jelentéséhez ez is hozzátartozott. Lásd Chen 2008.

²² A Han-korban különböző – elsősorban katonai – érdemekért az emberek nemesi rangokat kaphattak, ezeknek húsz fokozatuk volt. A rang a fokozattól függően különböző kedvezményekkel járt, például büntetőügyekben enyhébb elbánást biztosított. Lásd Loewe 1960.

Gao lü 2

Ha valaki megöli vagy megsebesíti nagyapját, nagyanyját, apját, anyját; valamint ha rabszolga vagy rabszolganő megöli vagy megsebesíti gazdáját, gazdája apját, anyját, feleségét, gyermekét, akkor, ha feljeleníti is magát, egyik esetben se enyhítsék [a büntetését]. (...) [132]

殺傷大父母、父母及奴婢殺傷主、主父母妻子，自告者皆不得減。 (...) [132]

A cikkelyből az is kiderül, hogy az önfeladás – más esetekben – a büntetés enyhítésével járhatott. Erről általános rendelkezést nem ismerünk, de egyes eseteknél néhány cikkely megadja, hogy az önfeladásért (*zigao* 自告 vagy *zichu* 自出) a bűnös mennyivel enyhébb büntetést kap.²³

A *Gao lü 2*, illetve a *Zei lü 28* azt is bizonyítja, hogy a gazda–rabszolga kapcsolatot jogilag úgy kezelték, mint a szülő–gyerek viszonyt. Az ilyen kapcsolatok természetesen aszimmetrikusak voltak, ami a jogi szabályozásban is megjelent. Mint láttuk, ha az alárendelt (gyermek, rabszolga) követett el bűncselekményt felettesével (szülőjével, gazdájával) szemben, akkor a szokásosnál súlyosabb megítélés alá esett. A fordított esetre egy példát ismerünk:

Zei lü 31

Ha az apa vagy anya megveri vagy megbotozza a gyermekét, rabszolgáját vagy rabszolgánőt, s a gyerek, a rabszolga vagy rabszolganő a verés vagy botozás következtében meghal, akkor [a szülők] váltsák meg a halálbüntetést.

父母毆笞子及奴婢，子及奴婢以毆笞辜死，令贖死。 [39]

A szülő vagy gazda tehát nem marad büntetlenül, de a szankció viszonylag enyhe: a halálbüntetés megváltása, vagyis gyakorlatilag bírság. A büntetés tehát ugyanaz, mint a „hibát elkövetve” vagy „játék közben” okozott halál esetén, noha valakinek a halálra verése alapesetben ennél valószínűleg súlyosabb cselekmény. Egy másik cikkelyből következtethetünk erre:

Zei lü 19

Ha valaki verekedés közben megsebesít valakit, s az a sebesülés okán húsz napon²⁴ belül meghal, akkor az emberölésnek számít.

鬪殺人，而以傷辜二旬中死，爲殺人。 [24]

A bűncselekmény itt nyilván „emberölés verekedés közben”, aminek a szankciója, mint láttuk, lefejezés a piacon. A szülő/gazda viszont jóval enyhébb bünte-

²³ Például a *Wang lü 亡律 (Törvények a szökésről)* 1. cikkelye (157. lap) alapján a magukat feladó szökevények kényszermunka vagy kártérítési kötelezettség helyett csak ötven botütést kapnak; a *Wang lü 9* szerint „Mindenkinek, aki elszökik, de feladja magát, enyhítsék [a büntetését]. Ha nincs megnevezve [a törvényben az enyhítés mértéke], akkor minden esetben egy fokozattal enyhítsék a büntetését. 諸亡自出、減之、毋名者、皆減其罪一等 [166]”.

²⁴ *Er xun* 二旬, vagyis két dekád. A dekád (*xun*) tíz napig tartó időszak a hagyományos kínai időszámításban.

tést kap gyereke/szolgája halálra botozásáért, vagyis a családon belüli hierarchikus kapcsolatot a jog is figyelembe veszi.

A fenti, családon belüli esethez hasonlóan ítélik meg azt, ha a hivatalnok halálra botoztat egy első vagy második fokozatú kényszermunkást: a büntetés itt is a halálbüntetés megváltása, vagyis bírság:

Zei lü 37

Ha egy hivatalnok a járási hivatalnak szolgálatot végezvén megbotoz egy falépítőt vagy gabonaőrölt, rőzsegyűjtőt vagy rizsrostálót, s az ennek következtében meghal, akkor [a hivatalnok] váltsa meg a halálbüntetést.

諸吏以縣官事答城旦舂、鬼薪白粲，以辜死，令贖死。[48]

Két cikkely foglalkozik azzal az esettel, ha egy visszaeső – már minden csonkítást elszenvedett – bűnöző bűnös szándékkal megöl valakit: a *Jü lü* 8 szerint az ilyen falépítőt, ha feljelenti is magát, lefejezik a piacon; a *Jü lü* 24-ben ugyanez áll, csak nem falépítőre, hanem minden megcsonkítotttra vonatkozóan.

Jü lü 8

(...) Ha egy falépítő, akin már végrehajtották az összes csonkítást, lop, és zsákmánya 110 garas vagy több, vagy pedig ha bűnös szándékkal megsebesít vagy megöl valakit, akkor ha [a lelepleződése] előtt feljelenti is magát, akkor is fejezzék le a piacon.

城旦刑盡而盜賊（賊）百一十錢以上，若賊傷人及殺人，而先 [91]自告也，皆棄市。[92]

Jü lü 24

(...)

Ha valakin már végrehajtották az összes csonkítást, és bűnös szándékkal megsebesít vagy megöl egy másik embert, és [lelepleződése] előtt feljelenti magát, akkor fejezzék le a piacon. (...) [122]

刑盡而賊傷人及殺人，先自告也，棄市。

A két cikkely szerint tehát az ilyen többszörös bűnelkövetőt különösen szigorúan ítélik meg: mindegy, hogy meggyilkol valakit vagy csak bizonyos összeg felett lop, s az se számít, hogy feladja magát, mindenképpen kivégzik. A *Dao lü* 盜律 1-es cikkelye szerint a 110–220 garas közötti lopásért általános esetben csak leborotválás és enyhébb fokozatú kényszermunka járna, és a legsúlyosabb lopásért is csak falépítés/gabonaőrlés. Itt a halálbüntetés komoly súlyosbítást jelent; a bűnös szándékú emberölés büntetése alapesetben is a lefejezés, ezt tehát a visszaesőnél csak annyiban súlyosbítják, hogy az önfeladást nem veszik figyelembe enyhítő körülményként.

Külön említést érdemel a „kitervelés”, „eltervezés”, „tervet szövés” (*mou*) esete.²⁵ Ez az ismert Qin-kori cikkelyekben a lopással szerepel együtt, de az

²⁵ Hulsewé 1955: 265–268.

*Ernian lü*ingben többször találkozunk vele emberöléssel kapcsolatban is. Qinben a *mou* azt jelentette, hogy több ember együtt megtervezett egy bűncselekményt – ilyenkor a büntetést az összes résztvevőre kiterjesztették, azokra is, akik a végrehajtásban nem, csak a tervezésben vettek részt.²⁶ A Han-korban is találunk olyan cikkelyt, amely megfelel ennek, például ilyen az egyik már idézett rendelkezés:

Zei lü 18

Ha valaki bűnös szándékkal megöl egy embert, s erre tervet sző valakivel, akkor mind-egyiküket fejezzék le a piacon. Ha nem ölik meg [az áldozatot], akkor tetoválják őket fal-építővé.

Úgy tűnik, hogy itt magát az emberölést egy ember hajtja végre, de ezt előtte megbeszélte valaki mással is; a törvény szerint ezt a másikat is úgy büntetik meg, mintha ő maga követte volna el a bűnös szándékú emberölést, vagyis a „le-fejezés a piacon” nevű szankció jár neki.

Ugyanakkor nem mindegyik Han-beli cikkelynél egyértelmű, hogy az „el-tervezéshez” mindenféleképpen több ember kellett. A *Zei lü* 17 cikkelyben ez áll:

Zei lü 17

Ha valaki eltervezi, hogy bűnös szándékkal megöl vagy megsebesít egy embert, de nem öli meg, akkor tetoválják falépítővé vagy gabonaörlővé.

謀賊殺、傷人、未殺、黥爲城旦舂。[22]

Mivel a klasszikus kínai nyelv nem jelöli a többes számot, a cikkely jelenthet egy eltervezőt, de többet is („ha valakik eltervezik...”). A többes számú értelmezést erősíti a *mou* használata más esetekben, illetve az, hogy az egyszemélyes eltervezést meglehetősen nehéz lehetett bizonyítani. Az mindenesetre tény, hogy az eltervezésért enyhébb büntetés járt, mint a végrehajtott emberölésért.

A *Zei lü* 21 szerint, ha valaki eltervezi egy másik ember bűnös szándékú megölését, akkor „bűnös szándékú” elkövetésért ítélik el:

Zei lü 21

Ha valaki tervet sző egy ember bűnös szándékú megölésére vagy megsebesítésére, arra a bűnös szándékú [elkövetésre vonatkozó] törvényt kell alkalmazni.

謀賊殺、傷人、與賊同法。[26]

Itt is elfogadható a „ha valakik tervet szőnek...” fordítás, s ez alapján a cikkely úgy értelmezhető, hogy ha egy ember valaki mással együtt tervet sző egy gyilkosságra – és azt a másik végre is hajtja –, akkor az illetőt, ha a gyilkosságban fizikailag nem vesz is részt, akkor is elítélik bűnös szándékú emberölésért. Ezt az értelmezést erősíti a jelen tanulmány végén ismertetett bűneset, amelyben ép-

²⁶ Salát 2006: 170–172.

pen ezt a cikkelyt idézik a gyilkosságban részt nem vevő, de arra utasítást adó felbujtóra.

A már kétszer is idézett *Zei lü* 18 cikkely egyértelműbb: ott a bűnös szándékú emberölést a tettes eltervezi valakivel. Ha végül nem hajtják végre, akkor a *Zei lü* 17-nek megfelelően falépítővé/gabonaőrlové teszik és tetoválják őket; ha végrehajtják, akkor mindkettejüket lefejezik a piacon. Ez azt is jelenti, hogy nemcsak a konkrét gyilkost ítélik el, hanem bűntársát, bűnsegédjét, felbujtóját is.

Az alábbi cikkely a gyerek–szülő viszonylatban ismerteti az eltervezés szankcióját:

Zei lü 29

Ha egy gyermek tervet sző arra, hogy megöli apját vagy anyját, [illetve ha] megveri vagy megátkozza²⁷ apai nagyapját vagy nagyanyját, apját vagy anyját, mostohanagyanyját, főanyját, másodanyját, s az apja vagy anyja feljeleníti a gyermeket szülőtisztelet hiánya²⁸ miatt, akkor mindezekben az esetekben [a gyermeket] fejezzék le a piacon.

子牧殺父母，毆詈泰父母、父母、段大母、主母、後母，及父母告子不孝，皆棄市。（...）[35]

A cikkely elején valószínűleg nem végrehajtott gyilkosságról van szó, csupán az apa vagy anya megölésének eltervezéséről, hiszen a befejezett szülőgyilkosság, mint láttuk, a piacon való lefejezésnél is súlyosabb büntetéssel, lefejezéssel és a fej közszemlére tételével járna. A *Zei lü* 17 szerint az eltervezett, de végre nem hajtott gyilkosság a legsúlyosabb fokozatú kényszermunkával és tetoválással jár együtt. A máshol is megjelenő logikába jól illeszkedik, hogy ha az eltervezés szülővel szemben történik, akkor az alapesetnél súlyosabb szankció jár – ez esetben lefejezés. Itt is kérdéses azonban, hogy a gyerek egyedül sző-e tervet, vagy van bűntársa.

Érdemes még megemlíteni két cikkelyt, amelyben a bűnös szándékú ölés különleges esetei szerepelnek. Az egyikben egy állat megöléséről van szó, amit lopásként kezelnek:

Zei lü 38

Ha valaki bűnös szándékkal megöli vagy megsebesíti egy másik ember haszonállatát, arra a lopásra vonatkozó törvényt [alkalmazzák]. Ha a haszonállat más embernél legel, és az megöli vagy megsebesíti...²⁹

賊殺傷人畜產，與盜同法。畜產爲人牧而殺傷口。[49]

A másik cikkelyben bűnös szándékkal elkövetett öngyilkosság szerepel:

²⁷ A 詈 jelenthet megátkozást, de egyszerű szidalmazást is.

²⁸ *Buxiao* 不孝. A szülőkkal szembeni tiszteletlenség büntetőjogi megítéléséről lásd Jia Liying 2008, MacCormack 2006.

²⁹ A cikkely vége hiányzik.

Zhi hou lü 6

(...) Ha valaki bűnös szándékkal megöli magát, akkor ne iktathasson be örököszt.³⁰

其自賊殺，勿爲置後。 [375]

A „bűnös szándékú öngyilkosság” különösen hangzik, de a szöveggörnyezet magyarázatot ad. A rendelkezés a *Törvények az örökösök beiktatásáról* (*Zhi hou lü* 置後律) című szövegcsoportban szerepel, amelynek cikkelyei az örökléssel – különösen az apa nemesi rangját és egyes javait öröklő egyetlen családtag, az örökös (*hou* 後) kijelölésével – foglalkoznak. A fenti rendelkezés szerint ha valaki azért öli meg magát, hogy fiát – vagy egyéb hozzátartozóját – idő előtt nemesi ranghoz és vagyonhoz juttassa, akkor az öröklést az állam nem ismeri el. Vagyis például nem fordulhat elő, hogy a bűncselekményt elkövető fiút az apja úgy próbálja megmenteni, hogy öngyilkossággal nemesi ranghoz juttatja, amellyel az enyhítheti büntetését.

AZ EMBERÖLÉS EGYÉB VÁLTOZATAI

A verekedés közben (*dou*) elkövetett emberölésért, mint fentebb láttuk, ugyanúgy piacon való lefejezés járt, mint a bűnös szándékúért (*Zei lü* 16). A szintén idézett *Zei lü* 19 szerint az is emberölésnek számított, ha valaki verekedés közben megsebesített valakit, s az a sérülésébe húsz napon belül belehalt. Az eddig feltárt források alapján nem világos, hogy miért tartották fontosnak a „bűnös szándékkal” és a „verekedés közben” elkövetett emberölés megkülönböztetését – talán olyan speciális esetekben volt ennek jelentősége, amelyről nem maradt fenn forrás. Az *Ernian lüling*ben a fenti, általános cikkelyeken kívül nem szerepel a verekedés közben elkövetett emberölés esete, s ugyanez igaz a „hibát elkövetve” és a „játék közben” végrehajtott emberölésre is.

A törvénygyűjteményben találunk azonban néhány olyan cikkelyt, amelyekben valaki gondatlanságból okozza más halálát. Ezeket a különleges eseteket, úgy tűnik, nem sorolták be a fenti négy kategória egyikébe sem, hanem esetről esetre szabályozták őket.

Az alábbi cikkely egy minden bizonnyal sok veszéllyel járó területtel, a hajózással foglalkozik:

Zei lü 4

Ha a hajós átvisz valakit a folyón, s az vízbe fullad, akkor borotválják le; a hajók felügyelője és a hivatalnokok vezetője pedig váltsa meg a leborotválást. Ha ló vagy ökör pusztul el, vagy egy ember megsérül [átkelés közben], akkor a hajós váltsa meg a leborotválást; a hajók felügyelője és a hivatalnokok [vezetője] pedig váltsa meg a száműzetést. (...)

³⁰ A cikkelyről lásd Liu Houqin 2008: 124.

船人渡人而流殺人，耐之，船畜夫、吏主者贖耐。其殺馬牛及傷人，船人贖耐，船畜夫、吏贖遷。(…)[6]³¹

Itt tehát a halálokoazást viszonylag enyhén szankcionálják, bár valószínű, hogy a „leborotválás” leborotválást és közrabszolgává tételt jelentett, csak ez utóbbit magától értetődő volta miatt nem említették. A hajós tehát enyhe csonkítást és kényszermunkát kap büntetésül. Ha az esetet a „hibát elkövetve” okozott emberöléshez sorolnák, akkor a halálbüntetés megváltása, vagyis súlyos bírság lenne a szankció. Elképzelhető, hogy a hajós megválthatja a leborotválást és kényszermunkát (ennek összege ennél a büntetési fokozatnál a *Jü lü* 22 szerint 12 uncia – megközelítőleg 184 gramm – arany volt, ami jóval kisebb, mint a halálbüntetés váltása), bár a büntetés megválthatósága valószínűleg nem általános lehetőség volt, hanem olyan privilégium, amellyel csak egyesek – hivatalnokok, nemesi rangok viselői – rendelkeztek. A hajókért felelős hivatalnokokat eleve a leborotválás és kényszermunka megváltására, vagyis bírságra ítélték. Ez szintén jóval enyhébb szankció, mintha „hibát elkövetve” okozott emberölésért vonnák őket felelősségre.

Ezzel szemben egy másik cikkelyben, amely a *Törvények a földművelésről* (*Tian lü* 田律) című csoportban szerepel, a gondatlan halálokoazás igen súlyos büntetéssel jár:

Tian lü 10

Amerre a lovak és marhák járnak, senki ne merészeljen kutat ásni. Ha az ásott kút vagy más felállított csapda képes kárt okozni emberben, lóban vagy marhában, akkor ha nem történt is halál vagy sebesülés, [a kutat ásót vagy csapdát állítót] borotválják közrabszolgává vagy közrabszolgánővé. Ha ló vagy marha elpusztul vagy megsebesül, akkor a lo-pásra vonatkozó törvények [szerint ítélik el a bűnöst]. Ha meghal egy ember [251], fejezzék le a piacon. Ha megsebesül egy ember, [a kutat ásót] tegyék csonkítatlan falépítővé vagy gabonaörlővé. [252]

諸馬牛到所，皆毋敢穿穿，穿穿及置它機能害人、馬牛者，雖未有殺傷也，耐爲隸臣妾。殺傷馬牛，與盜同法。殺人[251]，棄市。傷人，完爲城旦春。[252]

Ebben az esetben tehát, bár a halálokoazás nem szándékosan történt, a veszélyeztetés olyan súlyos fokú, hogy az eset gyakorlatilag a „bűnös szándékú” és „verekedés közben” elkövetett emberöléssel esik egy kategóriába. Kérdéses, hogy ezt a passzust alkalmazták-e analógiával egyéb, kirívó gondatlanságról tanúszkodó helyzetekre is.

Némileg hasonló, veszélyeztetéssel kapcsolatos esetről szól az alábbi cikkely:

³¹ A cikkely elemzését lásd Feng 2005. A szerző a szöveg további részének vizsgálatával arra jut, hogy megkülönböztettek büntető és polgárjogi felelősséget. A büntető felelősséget mindig megállapították, de kártérítést a felelősök nem minden esetben fizettek.

Zei lü 15

Ha valaki szárított hússal élmez [másokat], s a szárított hústól valaki mérgezésben meghal, megsebesül³² vagy megbetegszik, akkor [a hús] maradékát azonnal teljes egészében gondosan égessék el. A járási hivatalban található szárított húst is égessék el. Ha el kell égetni [az élelmiszert], de nem égetik el, akkor a hivatalnokok vezetőit mind vonják felelősségre a lopásra vonatkozó törvények szerint, a szárított hús [értékét] számítva zsákmánynak.

諸食脯肉，脯肉毒殺、傷、病人者，亟盡孰（熟）燔其餘。其縣官脯肉也，亦燔之。當燔弗燔，及吏主者，皆坐脯肉臧（贓），與盜同法。[20]

Itt nem azt büntetik, hogy a hús valakinek a halálát okozta, ezt talán – az első előforduláskor – valamiféle balesetnek fogják fel, amelynek nincsenek felelősei. A haláleset vagy megbetegedés után azonban a veszélyes ételmet el kell égetni, s ha ezt az illetékes hivatalnokok nem teszik meg, akkor megbüntetik őket, bár érdekes módon nem emberölés vagy testi sértés miatt, hanem lopásért. Az ítélet tehát jóval enyhébb, mint a forgalmas helyen kutató esetében.

Nem sorolható a fenti kategóriákba, de az emberöléshez kapcsolódik még néhány cikkely. Az egyik egy családon belüli esetre vonatkozik:

Jü lü 3

Ha [a feleség]³³ megöli vagy megsebesíti férjét, akkor nem szabad a férje nemesi rangja szerint ítélni felette.

口殺其夫，不得以夫爵論。[84]

A *Zhi hou lü* 3 cikkelyből tudjuk, hogy a feleség ugyanazt a nemesi rangot viseli – és emiatt nyilván ugyanazokban a jogi kedvezményekben részesül –, mint a férje. Ha tehát megöl vagy megsebesít valakit, akkor a férje nemesi rangjának megfelelő elbánásban részesül, vagyis például megválthatja büntetését vagy enyhébb büntetés kap, a rang fokozatától függően. A fenti cikkely azt mondja ki, hogy az az asszony, aki a férjét öli meg, logikus módon nem kap kedvezményt a férje nemesi rangja után.

Egy másik cikkely a kisgyerekek bűnelkövetéséről szól:

Jü lü 5

Ha valaki bünt követ el, de még nincs tízéves, azt mentesítsék [a büntetés alól]. Ha embert öl, akkor hagyják csonkítatlanul, s válják belőle falépítő vagy gabonaörlő.

有罪年不盈十歲，除；其殺人，完爲城旦舂。[86]

Ennek alapján tízéves kor alatt a gyerekeket nem büntetik meg, kivéve, ha embert ölnek; ez utóbbi esetben is enyhébb büntetést kapnak, a „lefejezés a piacon”

³² Itt a *shang* 傷 'megsérül' írásjegy áll, de nyilván megbetegedésről van szó.

³³ A szó olvasata bizonytalan, a *ZJS* nem is adja meg, csak az *ELZYS*. A „férj” szó használata azonban egyértelművé teszi, hogy a szövegben feleség szerepel.

nevű büntetés helyett a legsúlyosabb fokozatú kényszermunkára ítélik őket, de a szokásos csonkító büntetés nélkül. Az életkor más esetekben is módosító tényező volt:³⁴ a *Jü lü* 2 szerint a tizenhét év alatti bűnelkövetőt nem csonkítják meg (van, aki szerint e passzusban a „tizenhét” a „tíz” elírása³⁵), s ugyanezen cikkely szerint a hetven évnél idősebbek sem sújthatók csonkító büntetéssel. Hasonló rendelkezések a történeti forrásokban is fennmaradtak. A *Hanshu* szerint Kr. e. 195-ben, nem sokkal trónra lépése után Huidi 惠帝 császár (Kr. e. 195–188)³⁶ kiadott egy rendeletet, miszerint „ha hetven évnél idősebb vagy tizedik életévét még be nem töltött ember csonkítással járó bünt követ el, akkor hagyják csonkítatlanul”.³⁷ Ez nagyjából megfelel a zhangjiashani szövegből megszerezhető információknak, azzal a különbséggel, hogy az utóbbiban a megcsonkíthatatlanság határa a tizenhetedik életév.

LEGÁLIS EMBERÖLÉS

A fentiek alapján, ahogy más jogrendszerekben is, a Korai Han-kori kínai jogban az emberölés súlyos bűncselekménynek számított. Mindazonáltal – korántsem egyedülálló módon – itt is léteztek olyan különleges esetek, amikor az emberölés nem volt büntetendő. E kivételek egy részéről csak sejthetjük, hogy érvényben voltak, más helyzeteket azonban a források is igazolnak. Ilyen eset az, amikor valaki egy kiemelten veszélyes bűnözőt ölt meg, amiért jutalom is járt. Ez a kivétel vonatkozott természetesen a rendfenntartó erőkre, de úgy tűnik, a közemberekre is. Az állam tehát nem tartotta fenn magának teljes egészében az erőszak-monopóliumot, bizonyos esetekben a lakosság is részt vehetett a bűnözők elleni harcban.

Minderről legrészletesebben a *Törvények az elfogásról* (*Bu lü* 捕律) című szövegcsoport rendelkezik. Ennek 8-as cikkelyében ez áll:

Bu lü 8

Ha valaki elfog egy rablót vagy gonosztevőt, vagy bűnöst, valamint ha valaki feljelentés vagy hivatali feljelentés alapján el akar fogni valakit, és az elfogás során dulakodás történik, és [az elfogó] megöli vagy megsebesíti [a bűnöst], vagy [a bűnös] szorult helyzetében öngyilkos lesz, akkor az őt megölt vagy megsebesítőt mentsék fel [a büntetés alól], és ha jutalom jár neki, akkor a jutalom felét kapja.

Ha valaki megöl vagy megsebesít [egy vagy több] csoportos rablót vagy gyilkost, és [korábban] olyan bűnt követett el, amiért meg kéne ölni, akkor ne öljék meg. Ha elfognia si-

³⁴ A kérdésről lásd Nan 2002: 24–25.

³⁵ *ELZYS*: 124.

³⁶ A 15 évesen trónra lépett, 22 évesen elhunyt Huidi császár helyett ténylegesen az édesanyja, Lü 呂 császárné kormányozta a birodalmat. A császárné uralkodásának idejére datálhatók az *Ernian lüling* cikkelyei is.

³⁷ „民年七十以上若不滿十歲有罪當刑者，皆完之。” *Hanshu* 2: 85.

kerül csoportos rablót vagy gyilkost, vagy levágnia egy főt, akkor mentsék fel, és legyen belőle közrendű. Ha ennél többet fog el, akkor jutalmazták meg³⁸ a törvények szerint.

捕盜賊、罪人及以告劾逮捕人，所捕格鬪而殺傷之，及窮之而自殺也，殺傷者除，其當購賞者，半購賞之。殺傷[152]羣盜、命者，及有罪當命未命，能捕羣盜、命者，若斬之一人，免以爲庶人。所捕過此數者，購如律。[153]

Tehát ha valaki el akar fogni egy rablót (*dao* 盜), gonosztevőt (*zei* 賊), bűnözőt (*zuiren* 罪人), de dulakodásba keveredve vele megöli, vagy a bűnöző öngyilkos lesz, akkor az elkövetőt nem büntetik meg, de a jutalomnak csak a felét kapja. (Megjegyzendő, hogy a „rabló” és a „gonosztevő” gyakran szerepel együtt a cikkelyekben, így elképzelhető, hogy a *daozei* 盜賊 nem két különböző kifejezés, hanem egy, s egy speciális bűnözőfajtát jelent.) Emellett ha valaki, akire egy korábbi bűnéért halálbüntetés vár, megöl egy csoportos rablót vagy gyilkost, akkor az érdemért cserébe nem végzik ki; ha egy főt öl meg, akkor felmentik és közrendűvé teszik, ha többet, akkor – amennyiben helyesen javítunk egy nyilvánvalónak tűnő elírást – megjutalmazták.

Hasonlóan rendelkezik a következő cikkely is:

Bu lü 6

(...) Akinek sikerül élve elfognia egy csoportos rablót vagy levágnia kettőt, annak emeljük meg a nemesi rangját egy fokozattal. Ha egy személyt vág le, vagy a nemesi rangja meghaladja a *dafu*,³⁹ s ezért nem lehet megemelni a nemesi rangját, akkor jutalmazták meg a törvények szerint. Ha az, akit elfogtak vagy levágtak, később [közkegyelemben részesül],⁴⁰ és ezért nem ítélik el, a megjutalmazást akkor is végre kell hajtani.

Ha valaki levág egy csoportos rablót, annak rendelkeznie kell bizonyítékkal [erre, mert] csak ekkor lehet végrehajtani a megjutalmazását.

能產捕羣盜一人若斬二人，拜爵一級。其斬一人若爵過大夫及不當拜爵者，皆購之如律。所捕、斬雖後會口口[148]論，行其購賞。必有以信之，乃行其賞。[149]

Ha tehát valaki megöl két csoportos rablót, annak jutalomként megemelik a nemesi rangját két fokozattal; ha egy csoportos rablót vág le, vagy a nemesi rangját nem lehet megemelni, akkor egyéb jutalmat kap. Ugyanakkor a cikk kiemeli, hogy a megjutalmazandónak igazolnia kell tettét.

A csoportos rablást és az egyéb erőszakos bűncselekményeket a hatóságok nagyon komolyan vették: a *Bu lü* 3 szerint például ha csoportos rablók vagy go-

³⁸ A szövegben a *shu* 贖 ’megvált’ írásjegy szerepel, vagyis a cikkely eredeti szövege szerint a több bűnözőt megölő „megválthatja a büntetését a törvények szerint”. A büntetés megválthatósága is egyfajta jutalom, de sokkal valószínűbb, hogy a *shu* itt a *gou* 購 ’megjutalmaz’ elírása. Először is, a cikkelyben ugyanis ellentmondás lenne a bűnöző ártalmatlanításáért nagyobb jutalom járna (felmentés), mint több bűnöző levágásáért.

³⁹ A *dafu* alulról az ötödik nemesi rang.

⁴⁰ A „közkegyelemben részesül” az *ELZYS* kiegészítése, az *ZJS* itt olvashatatlan írásjegyeket jelöl.

nosztevők megöltek, megsebesítettek valakit, vagy erőszakos rablást követtek el, akkor a járásnak azonnal megfelelő létszámú csapatot kellett küldenie az üldözésekre. Ha azok elmulasztották a bűnösök elfogását, megbüntették őket.

A forrásaink töredékesek, így az állam által engedélyezett emberölés más eseteiről nincs információnk, de valószínűsíthető, hogy a bűnözők megölésén kívül is voltak ilyen kivételek. Ilyen lehetett például az önvédelem, amely nem szerepel a szövegekben. Az önbíráskodást a törvények tiltották, de a későbbi korokban egy esetben lehetőség volt erre: a konfuciánus hagyomány szerint, mint ismeretes, a szülő meggyilkolásának megbosszulása nemcsak joga, hanem kötelessége is volt a fiúnak. Nem tudjuk, hogy ez a szabály létezett-e a Han-korban, de ez nem kizárt.

EGY GYLKOSSÁGI ÜGY A KORAI HAN-KORBÓL

Az *Ernian lüling* mellett Zhangjiashannál egy másik jogi iratcsoportot is találtak. A *Zouyanshu* mintadokumentumokat tartalmaz, amelyek az írnokoknak nyújtottak segítséget egy speciális iratfajta megfogalmazásához. A mintairatok minden bizonnyal megtörtént eseteken alapultak, így a bennük szereplő információk jogi forrásként is használhatók.

A *Zouyanshu* 16. szövege egy bonyolult gyilkossági esettel foglalkozik, amely valószínűleg Kr. e. 201-ben történt.⁴¹ A szöveg jól illusztrálja az emberölésről eddig elmondottakat, így itt teljes terjedelemben közöljük.

Zouyanshu 16

Huaiyang 淮陽 kormányzója a járásokba látogatva segédkezett Xinqiben 新鄭⁴² pert tárgyalni.

A hetedik hónap *yiyou* 乙酉 napján Xinqiből Xin 信 beszámolt a következőkről:

Az A nevű tolvajfogó⁴³ feljelentést tett, mondván:

– A Wu 武 nevű bírósági írnokkal tartottam készenlétben állni a rablók és gonosztevők ellen. Wu a hatodik hónap *renwu* 壬午 napján kiment, hogy meglátogassa a Gongliang 公梁 örállomást, de máig nem [75] tért vissza. Nem tudom, hol van. Kerestük, de nem találtuk. A Gongliang örállomás szakaszvezetőjét, C-t felelősségre vonván enyhe fogságba⁴⁴ vetettük, de nincsenek bambusziratok a fogságba vetéséről, és nem hallgattuk ki teljes körűen. [76]

⁴¹ A cikkely nincs datálva, de keletkezési ideje megállapítható. Hivatkoznak benne Xingyang ostromára, amelyre Han Gaozu 漢高祖 harmadik évében, Kr. e. 204-ben került sor, így az eseményeknek ez után kellett történniük. A ciklikus jegyekkel megadott dátumok Han Gaozu hatodik évére, Kr. e. 201-re illenek, így az eset valószínűleg ebben az évben történt.

⁴² A mai Anhui 安徽 tartomány Taihe 太和 járásának északnyugati részében.

⁴³ A tolvajfogó (*qiudao* 求盜) alacsony rangú rendőr, poroszló volt, aki vidéken járőrözve a közbiztonságért felelt.

⁴⁴ A szövegben a *song xi* 頌繫 szóösszetétel szerepel; a *song*, ahogyan Yan Shigu 顏師古 (581–645) kommentárja jelzi, a *rong* 容 'enyhe' kölcsönszava lehet, s a kifejezés arra utal, hogy

A hetedik hónap *jiachen* 甲辰 napján Huaiyang kormányzója, Yan 偃 hivatalos feljelentést tett, mondván:

– Wu kiment, hogy készenléten álljon a rablók és gonosztevők ellen, s nem tért vissza. A nyomok arra mutatnak, hogy valaki megölte. A feljelentést már nagyjából húsz napja tárgyalják, de még nem hallgatták ki teljes körűen [a szakaszvezetőt], a hivatalnokok nem kerestetik, s akit felelősségre vonnának és fogságban tartanak, [77] annak fogságba vetéséről nincsenek bambusziratok. Gyanús, hogy gonosz csalás történt. Nyomozni és keresni kell, hogy elfogják a gonosztevőt, fel kell tární a gonosz csalást és azt, hogy [valakik] tudtak az engedékenységről és a bűnös el nem fogásáról. Mindannyiukat el kell fogni, és a törvények szerint el kell ítélni.

Feltárták: amikor Wu kiment, a Mao 髡 [törzs] [78] főnökével, Canggal 蒼 ...⁴⁵ [79] Cang ezt mondta:

– Régen a Xinqi-beli Xin háznépének tagja voltam. Xin azt mondta [nekem,] Cangnak: Wu tisztetlen ember, öljem meg. [Én,] Cang ezután a tolvajfogó *dafu*val, Buval 布, valamint háznépem tagjával, a Yu 余 nevű *zanniao*val⁴⁶ közösen bűnös szándékkal megöltük Wut *C* szakaszvezető illetékességi [80] területén. *C* a Zhui 贅 nevű számszerjással kérdőre vont és elfogott engem, s én ezt mondtam: Xin megbízásából öltünk. Ezután elengedtek. Minden más úgy volt, ahogy a hivatali feljelentésben áll. [81]

Xin ezt mondta:

– Az ötödik hónap közepén az ég száraz volt, nem esett eső. Elrendelték, hogy a nép mutasson be esőáldozatot. Wu felügyelte [az áldozatot] a járási központnál. Én, Xin, egy távoli körzetbe mentem, s megbízam a házam népébe tartozó kis *zanniao*t, Peit,⁴⁷ hogy őrizze a házat. Wu azonban elküldte Peit, hogy [vegyen részt] az áldozatban. [Én,] Xin [82], amikor [haza]értem, nem örültem ennek, s ezt megmondtam Wunak. Wu ült, és nem térdelt,⁴⁸ ráadásul válasza tisztetlen volt. Erre feldühödtem, megragadtam a kardomat, haragosan átkozódtam, s előre akartam törni, hogy [kardommal] elérjem Wut. Wu azonban elmenekült. Tízegynéhány nap eltelt, s házam népének egyik tagja jött, és azt mondta nekem, Xinnek [83]: Wu jelentést kíván tenni Xinről a főminiszternek és a kormányzónak. Félttem, hogy feljelent engem, ezért tervet szőttem Canggal, s megparancsoltam neki, hogy bűnös szándékkal ölje meg Wut. Ezért nem folytattam le teljes körűen az eljárást *A* és a többiek ügyében. Minden más úgy volt, ahogy Cang mondta. [84]

C és Zhui ezt mondták:

– A rablók és gonosztevők ellen álltunk készenléten. Cang elmondta *C*-nek, hogy megölte Wut, *C* és Zhui erre közösen elfogtuk Cangot. Cang azt mondta, hogy Xin megbízásából ölt. Ezért valóban elengedtük. Bűnösök vagyunk. Minden más úgy volt, ahogy Cang mondta.

Nyomást gyakoroltunk *C*-re, Zhui-ra [85] és Xinre:

– Xin, vezető hivatalnok vagy, egy járást irányítasz, a feletteseid rád támaszkodnak [a kormányzásban]. Nem követted gondosan a törvényeket a kormányzásban, sőt megparancsoltad Cangnak, hogy bűnös szándékkal ölje meg Wut. Továbbá ti, *C* és Zhui, a rablók és

az elítélteknek nem kellett bilincset és béklyót viselniük („頌讀曰容。容，寬容之，不桎梏。” *Hanshu* 23: 1108/25. jegyzet). Lásd még Ru Shun 如淳 (megh. Kr. u. 265) megjegyzését ugyanerről a kifejezésről (*Hanshu* 2: 87/12. jegyzet); ez utóbbi szerint az „enyhe fogságban” lévőket nem a fogházban, hanem a hivatalnoki rezidencián tartották fogva. Az enyhe fogságról lásd még Hulsewé 1955: 404–405/273. jegyzet.

⁴⁵ A bambuszlap vége hiányos.

⁴⁶ A *zanniao* alulról a harmadik nemesi rang volt a Han-korban.

⁴⁷ Az írásjegy olvasata bizonytalan.

⁴⁸ Ez tisztetlen, gögös viselkedésnek számított.

gonosztevők ellen állatok készenlétben, elfogták Cangot, s bár Cang azt mondta, hogy Xin megbízására [ölte meg Wut] [86], Xinnek nem lett volna szabad felhatalmazás nélkül embert ölnie, de ti elengedtétek Cangot. Milyen mentségetek van?

C és a többiek ezt mondták:

– Bűnösök vagyunk, nincs mentségünk.

Pei ugyanazt mondta, mint Xin.

Bu meghalt, Yu megszökött, és nem fogták el. [87]

Megvizsgáltuk és kikérdeztük Cangot, Xint, C-t és Zhuit [a státuszukról]: mindannyian *guanneihou* 關內侯.⁴⁹ Xin egy [külső] fejedelemségből származik, a Luoyang-beli 洛雒 Yang 楊 faluban lakik, régen *youshuzhang* 右庶長⁵⁰ volt, s mivel szilárdan védelmezte Xingyangot 滎陽, a *guangwu-* [88] *jun* 廣武君 nemesi rangot adományozták neki. Hivatali rangja szerint a hatszáz vékás [hivatalnoki osztályba tartozik]. Cang a *zhuangpingjun* 壯平君 [nemesi rangot viseli], a Xinqi-beli Duling 都陵⁵¹ faluban lakik. Zhui a *weichangjun* 威昌君 [nemesi rangot viseli], Gushi 故市 faluban lakik;⁵² C a *wudafu* [nemesi rangot viseli], Guangde 廣德 faluban [lakik]. Mindannyian régi Chu-beli [89] nemesi rangot viselnek, de Hanhoz csatlakozván rangjukat hasonlóvá tették [a Han-belihez], s nem számítanak fejedelemségbeli személyeknek. Bu, Yu és mások felett, akiket felelősségre kell vonni, a járás ítélkezik. Minden más úgy volt, ahogy a vallomásokban áll.

Összegzés: Cang bűnös szándékkal megölt egy embert, Xin tervet szőtt vele; C és Zhui elfogták Cangot [90], de elengedték. [A vizsgálat] gondos volt. [91]

Az alábbiakat bátorkodunk jelenteni:

A Xinqi-beli Xin és a Mao [törzs] főnöke, Cang tervet szöttek, és bűnös szándékkal megölték Wu bírósági írnokot. C szakaszvezető és Zhui elfogták Cangot, de elengedték. Mindegyikük nemesi rangja *dashuzhang* 大庶長.⁵³ [92]

A törvényben ez áll: „Aki bűnös szándékkal megöl egy embert, azt fejezzék le a piacon.”⁵⁴ Ez alkalmazandó Cangra. [93]

A törvényben ez áll: „Aki tervet sző egy ember bűnös szándékú megölésére, arra a bűnös szándékú [elkövetőre vonatkozó] törvényt alkalmazzák.”⁵⁵ Ez alkalmazandó Xinre. [94]

A törvényben ez áll: „Aki elenged egy foglyot, azt ugyanazért a bűnért [büntessék meg, mint amit az elengedett fogoly elkövetett].” Ez alkalmazandó C-re és Zhuira. [95]

Megfeleltetés: Xint, Cangot, C-t és Zhuit mind le kell fejezni a piacon; tartsák őket fogva [a kivégzésig]. [96]

A Xingqi-beli A, a járásfőnök-helyettes, B, és a bírósági írnok, C folytatták le az eljárást. [97] Ezt a tizenöt lapból álló beadványt küldjük a feletteseknek kérelemként, kérjük a válaszleiratot. Ezt bátorkodunk jelenteni. [98]

⁴⁹ A *guanneihou* Hanban a második legmagasabb nemesi rang volt. Valószínűleg azonban itt nem Han-beli, hanem Chu-beli 楚 nemesi rangról van szó, amelyet a Qin-ház Kr. e. 206-os bukása körüli zűrzavaros időszakban adományozhatott Xiang Yu 項羽, Chu királya az öt hűen szolgálóknak. Chu és Han háborújában Han azzal igyekezett magához csábítani Chu híveit, hogy lehetővé tette számukra nemesi rangjuk megtartását.

⁵⁰ A *youshuzhang* Hanban alulról a tizenegyedik nemesi rang volt.

⁵¹ ELZYS módosítása alapján.

⁵² A *guangwujun*, a *zhuangpingjun* és a *weichangjun* valószínűleg nemesi rangok vagy címek voltak Chuban Xiang Yu uralma idején.

⁵³ A *dashuzhang* Hanban felülről a harmadik legmagasabb nemesi rang volt.

⁵⁴ Vö. *Zei lü* 16.

⁵⁵ Vö. *Zei lü* 21.

Az eset jogi megítélése teljes egészében megfelel az *Ernian lüling* fentebb idézett rendelkezéseinek. Az alapbűncselekmény, amelyet konkrétan a törzsi vezető, Cang követ el, „bűnös szándékú emberölés”. Ezért, mint a korábban említett, és magában a mintadokumentumban is hivatkozott *Zei lü* 16 előírja, a „lefejezés a piacon” büntetés jár. A gyilkosnak azonban volt egy felbujtója: Xin, akinak korábban a háza népéhez tartozott, s aki az eset idején történetesen az adott eljárás előjárója, így kétszeresen is Cang felettese. Érdekes módon az egész – végül a bukásához vezető – eljárást Xin maga kezdeményezi azzal, hogy Wu eltűnéséről jelentést tesz felettesének, a tartományi kormányzónak. Ez nyilván hivatali kötelessége volt. A „felbujtásra” a jogi szövegek nem használnak külön szót, hanem a korábban már bemutatott *mou* (’eltervez’, ’tervet sző’) kifejezést alkalmaznak. Xin egyértelműen utasítja Cangot a bűncselekményre („tervet szőttem Canggal, s megparancsoltam neki...”), emiatt az eltervezésre vonatkozó jogszabály alkalmazását javasolják vele szemben. A szöveg szó szerint idézi a *Zei lü* 21 cikkelyt, miszerint a bűnös szándékú emberölésre tervet szövő embert (jelen esetben a felbujtót) ugyanúgy ítélik el, mint a bűnös szándékú emberölés elkövetőjét. Ennek megfelelően Xinnek is a „lefejezés a piacon” büntetés jár az alsóbb szintű hivatalnokok javaslata szerint.

C szakaszvezető és *Zhui* számszeríjász – gyakorlatilag két rendőr – egy olyan törvény szerint lesz felelősségre vonva, amely szerint a foglyot elengedők ugyanazt a büntetés kapják, mint amit a fogoly kapott volna bűnéért. Ez a rendelkezés ebben a formában az *Ernian lüling*ben nem szerepel, de egy hasonló szabályt találunk: a *Jü lü* 9 szerint a szándékosan rosszul ítélező bírót a leg súlyosabb bűncselekményeknél – például a halálbüntetéssel járóknál – azzal a szankcióval sújtják, amely az eredeti vádlottnak járt volna. Mivel az elengedett fogolynak lefejezés járt, C-t és *Zhuit* – hiába cselekedtek felettesük, Xin feltehető szándékainak megfelelően – a felterjesztés szerint szintén lefejezik a piacon. A végső döntést a járási szint nem hozhatja meg, ezért a feletteseikhez továbbítják az eset leírását és a büntetésre vonatkozó javaslataikat – az, hogy végül a felsőbb szervek miként döntenek, a szövegből nem derül ki. Érdekesség, hogy a nemesi és hivatali rangokat a javaslat nem veszi figyelembe.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az emberölést, mint láttuk, a Korai Han-korban általában az egyik leg súlyosabb büntetéssel, a piacon való lefejezéssel sújtották, ezt szülőgyilkosság esetén súlyosbították a fej közszemlére tételével. Az emberölés megítélésénél nemcsak az objektív felelősséget vették figyelembe, vagyis azt, hogy valaki más halálát okozta-e, hanem egy sor egyéb tényezőt is. Számított a tudattartalom: a „bűnös szándékkal” és „verekedés közben” elkövetett emberölés súlyosabb büntetéssel járt, mint a „hibát elkövetve” és a „játék közben” megtörtént halálokozás. Fi-

gyelembé vették az elkövető életkorát, tíz év alatt nem szabtak ki halálbüntetést, illetve tizenhét (vagy tíz) év alatt csonkítást. Tekintettel voltak a tettes és az áldozat családon belüli viszonyára: a gyerek nagyobb büntetést kapott szülei megöléséért, mint a szülei, ha gyerekek halálát okozták. A gyilkosságban való közvetlen részvétel nem volt előfeltétele a büntetésnek: azt is a gyilkossal megegyező szankcióval sújtották, aki felbujtóként, büntársként vett részt a cselekmény kitervelésében. Bizonyos esetekben – például veszélyes bűnöző ellen – az emberölés megengedett volt, sőt jutalommal járt. Az emberölési ügyekben a legalsóbb hivatali szintek nem ítélezhettek, hanem az eljárás lefolytatása után az ügyet fel kellett terjeszteni a tartományi szinthez döntéshozatalra.

Bár a Han-korból nem áll rendelkezésünkre teljes törvénykönyv – kérdéses, hogy létezett-e ilyen egyáltalán –, a zhangjiashani szövegekből egy meglehetősen egységes és ellentmondásmentes jogrendszer képe bontakozik ki. Fontos kérdés azonban, hogy a gyakorlatban miként érvényesültek a törvények. Az írott szövegek egy idealizált rendszert tárnak elénk, és a *Zouyanshu* jogeseteiben is mindig igazságos megoldás születik; az azonban, hogy a zűrzavaros éveket követően nemrég egyesült Kínában, a Han-kori császári kormányzati rendszer kiépítésének folyamata közepette a törvények mennyire érvényesültek a gyakorlatban, a rendelkezésünkre álló hivatalos források alapján nem állapítható meg. Azt sem tudjuk, hogy a most ismert források mekkora részét képezik a korszak érvényben lévő joganyagának. A Han-kori jogról alkotott képünk még mindig töredékes, de jó okkal remélhetjük, hogy további szövegek feltárásával a hiányzó információk egy része előbb-utóbb a rendelkezésünkre fog állni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Elsődleges források:

- ELZYS = Peng Hao 彭浩 – Chen Wei 陈伟 – Kudō Motoo 工藤元男 (2007): *Ernian lüling yu Zouyanshu – Zhangjiashan Ersiqihao Han mu chutu falü wenxian shidu* 二年律令與奏讞書: 張家山二四七號漢墓出土法律文獻釋讀. Shanghai: Shanghai Guji Chubanshe.
- Hanshu 漢書. Beijing: Zhonghua shuju, 1962.
- ZHZ = Zhangjiashan Ersiqihao Han Mu Zhujian Zhengli Xiaozu 張家山二四七號漢墓竹簡整理小組 (2001): *Zhangjiashan Han mu zhujian (ersiqihao mu)* 張家山漢墓竹簡(二四七號墓). Beijing: Wenwu Chubanshe.
- ZYS1 = Jiangling Zhangjiashan Han Jian Zhengli Xiaozu 江陵張家山漢簡整理小組 (1993): Jiangling Zhangjiashan Han jian „Zouyanshu” shiwen (yi) 江陵張家山漢簡《奏讞書》釋文(一). *Wenwu* 文物 1993/8: 23–25.
- ZYS2 = Jiangling Zhangjiashan Han Jian Zhengli Xiaozu 江陵張家山漢簡整理小組 (1995): Jiangling Zhangjiashan Han jian „Zouyanshu” shiwen (er) 江陵張家山漢簡《奏讞書》釋文(二). *Wenwu* 文物 1995/3: 31–36.

Másodlagos irodalom:

- Bielenstein, Hans 1980. *The Bureaucracy of Han Times*. Cambridge – London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press.
- Chen Zhonglong 陳中龍 2008. „Qin Han shou lü chutan 秦漢收律初探.” *Zhishan* 止善 5: 55–80.
- Feng Yong 馮勇 2005. „Shixi »Ernian lüling« zhi ‘Chuanren duren er liusha ren’ tiao 试析《二年律令》之‘船人渡人而流杀人’条.” *Zhongguo Lishi he Faxuejia* 中国律师和法学家 1.6: 25–29.
- Jia Liying 贾丽英 2008. „Qin Han buxiao zui kaolun 秦汉不孝罪考论.” *Shijiazhuang xueyuan xuebao* 石家庄学院学报 10.1: 68–79.
- Hulsewé, A. F. P. 1955. *Remnants of Han Law. Volume I. Introductory Studies and an Annotated Translation of Chapters 22 and 23 of the History of the Former Han Dynasty*. Leiden: Brill.
- Hulsewé, A. F. P. 1985. *Remnants of Ch'in Law. An Annotated Translation of the Ch'in Legal and Administrative Rules of the 3rd Century B. C. Discovered in Yün-meng Prefecture, Hu-pei Province, in 1975*. Leiden: Brill.
- Liu Houqin 刘厚琴 2008. „Han dai shenfen jicheng zhidu tanxi 汉代身份继承制度探析.” *Tianfu Xinlun* 天府新论 6: 122–126.
- Liu, Yongping 1998. *Origins of Chinese Law. Penal and Administrative Law in its Early Development*. Hong Kong – Oxford – New York: Oxford University Press.
- Loewe, Michael 1960. „The Orders of Aristocratic Rank of Han China.” *T'oung Pao* 48: 97–174.
- Loewe, Michael 2008. „The Organs of Han Imperial Government: Zhongdu guan, duguan, xianguan and xiandao guan.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 71.3: 509–528.
- MacCormack, Geoffrey 2006. „Filial Piety (*Xiao*) and the Family in Pre-Tang Law.” *Revue Internationale des droits de l'Antiquité* 53: 55–83.
- Nan Yuquan 南玉泉 2002. „Zhangjiashan Han jian »Ernian lüling« suojian xingfa yuanze 张家山汉简《二年律令》所见刑罚原则.” *Zhengfa Luntan* 政法论坛 20.5: 24–30.
- Salát Gergely 2003. *Büntetőjog az ókori Kínában. Qin állam törvényei a shuihudi leletek alapján*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Salát Gergely 2005. „A zhangjiashani leletek és a Zouyanshu.” In: Birtalan Ágnes – Rákos Attila (szerk.) *Bolor-un gerel. Kristályfény. Crystal-Splendour. Tanulmányok Kara György professzor 70. születésnapjának tiszteletére*. Budapest: ELTE Belső-ázsiai Tanszék, II. kötet: 655–670.
- Salát Gergely 2010. „Büntetések és büntetési reform a Korai Han-korban.” *Távol-keleti Tanulmányok* 2.2: 60–79.
- Twitchett, Denis – Loewe, Michael 1986. *The Cambridge History of China. Volume I. The Ch'in and Han Empires, 221 B.C.–A.D. 220*. Cambridge: Cambridge University Press.